

LUCYNA BAKIERA, NATASZA DOICZMAN-ŁOBODA

FUNKCJONOWANIE DZIECI, MŁODZIEŻY I DOROSŁYCH W RODZINACH ROZŁĄCZNYCH PRZESTRZENNIE NA SKUTEK MIGRACJI EKONOMICZNYCH

ABSTRACT. Lucyna Bakiera, Natasza Doiczman-Łoboda, *Funkcjonowanie dzieci, młodzieży i dorosłych w rodzinach rozłącznych przestrzennie na skutek migracji ekonomicznych* [Functioning of children, adolescents and adults in spatially separated families as a result of economic migrations] edited by A. Jasielska, M. Obrębska, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. XLV: *Oblicza współczesności. Perspektywa psychologiczna* [Faces of modernity. A psychological perspective], Poznań 2018, pp. 109-126, Adam Mickiewicz University. Faculty of Social Sciences Press. ISSN 0239-3271.

The main goal of the article is to take a theoretical reflection on a spatially separated family (also called temporary incomplete or transnational) as a result of labor migration. Global socio-cultural changes and the evolution of individual attitudes towards the life are changing contemporary families. Despite the transformation the family plays a key role in human development, and adults not only highly value family life and children, but perceive the child as a source of personal and family happiness. The article presents the scope of economic migration of Poles and their impact on family life. The main remarks refer to the psychological effects of separation for children, adolescents and spouses. Attention is drawn to the risk of loneliness, parentification and parental alienation. This paper presents also an attempt to classify spatially separated families as a result of economic migrations.

Lucyna Bakiera, Instytut Psychologii UAM, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, e-mail: lucyna.bakiera@amu.edu.pl

Natasza Doiczman-Łoboda, Instytut Socjologii UAM, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, e-mail: natasza.doiczman@amu.edu.pl

Wprowadzenie

Dynamiczne zmiany w zakresie życia rodzinnego powodują, że dotychczasowe koncepcje wyjaśniające związki między stylem życia jednostki a kształtem rodziny stają się niewystarczające, a nawet nieadekwatne. Wydaje się, że występujące współcześnie zmiany społeczne uwidaczniają szczególnie potrzebę poszukiwania płaszczyzny interpretacji zjawisk odnoszących się do skomplikowanych zależności między funkcjonowaniem i rozwojem człowieka a interakcjami rodzinnymi. Jesteśmy świadkami intensywnych przeobrażeń rodziny, które odzwierciedlają globalne zmiany społeczno-kulturowe oraz ewolucję indywidualnych nastawień wobec życia. Warto im się przyglądać i próbować wyjaśniać ich znaczenie dla funkcjonowania człowieka w różnych etapach jego rozwoju.

Artykuł jest próbą przyjrzenia się rodzinom rozłącznym na skutek migracji ekonomicznej z punktu widzenia konsekwencji rozłąki dla poszczególnych członków rodziny. Autorki uzasadniają tezę, zgodnie z którą skutki rozłąki będącej efektem migracji ekonomicznej mają charakter ekwipotencjalny i dotyczą psychicznych oraz społecznych aspektów funkcjonowania dzieci, młodzieży i dorosłych, a także całego systemu rodzinnego.

W artykule dokonano charakterystyki aktualnego salda migracji oraz klasyfikacji rodzin rozdzielonych przestrzennie na skutek migracji. Ponadto autorki przedstawiły szeroki przegląd konsekwencji migracji, z podziałem na pozytywne i negatywne skutki wyjazdu.

Ustalenia na temat rodzin rozłącznych przestrzennie w XX w. należałoby uzupełnić ze względu na trend migracyjny związany z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej (UE). Po roku 2004 nastąpiło podwojenie liczby gospodarstw domowych w Polsce, w skład których wchodzi emigranci (Główny Urząd Statystyczny, 2016). Instytut Spraw Publicznych w raporcie *Emigrować i wracać – rekomendacje dla instytucji publicznych* (2006, s. 2) określa, że zewnętrzne migracje zarobkowe Polaków stały się „trwałym elementem polskiej rzeczywistości”. Polska nazywana jest krajem emigracji, co oznacza, że znacznie bardziej popularne są wyjazdy za granicę niż imigracja cudzoziemców (Kaczmarczyk i Tyrowicz, 2007). Wyjazdy za granicę stanowią dostępną strategię radzenia sobie z problemami bytowymi rodziny, które wynikają z niskich płac i trudności na rynku pracy (Kawczyńska-Butrym, 2008).

Migracje ekonomiczne Polaków

Dla współczesnych rodzin polskich znamienne jest czasowe (choć niekiedy długotrwałe) ograniczenie kontaktu z rodziną z powodu pracy zarobkowej jednego lub obojga rodziców poza granicami kraju. Migracja (łac. *migrare* – [wy]wędrować, przesiedlać się) jako „proces przemieszczeń przestrzennych ludzi, zmiany miejsca zamieszkania osób, które przenoszą się z miejsca pochodzenia (miejsca wyjazdu) do miejsca przeznaczenia (miejsca przyjazdu)” (Danilewicz, 2010, s. 59) wzbudza zainteresowanie psychologów i socjologów ze względu na aspekty jednostkowe oraz ponadindywidualne. Migracja może być nastawiona na zmianę miejsca pobytu na czas określony lub na stałe. Przyjmując perspektywę kraju pochodzenia, można mówić o emigracji, czyli odpływie ludności z kraju, bądź imigracji, czyli napływie do kraju przyjmującego (Okólski, 2004).

Rodziny, których członek jest migrantem zarobkowym, określa się mianem rodzin rozłącznych przestrzennie, czasowo niepełnych, transnarodowych, nomadycznych lub wizytowych (Parrenas, 2005; Pawlak, 2014; Szczygielska, 2013). Migracje poakcesyjne (związane ze wstąpieniem Polski do UE) cechują się dużą skalą migracji cyrkularnych (czasowych), polegających na sezonowych wyjazdach i powrotach, oraz spadkiem popularności migracji na stałe. Charakterystyczne dla współczesnych migracji Polaków jest łączenie pracy tymczasowej za granicą i stabilnej pracy w Polsce (Fihel i Grabowska-Lusińska, 2014). Osoby przebywające poza granicami kraju co najmniej rok stanowią 80% wszystkich migrujących (Główny Urząd Statystyczny, 2016). Poważny problem społeczny stanowi pozostawianie, czy wręcz porzucanie dzieci w kraju pochodzenia przez migrantów, nazywane „eurosieroctwem” (Trusz i Kwiecień, 2012).

Przyczyny wyjazdu za granicę związane są przede wszystkim z pracą zawodową (wskazuje na nią 72,8% emigrantów (Slany i Ślusarczyk, 2013)). Najczęściej (68% wskazań (Walczak, 2014)) za granicę wyjeżdżają ojcowie. O rodzinach rozłącznych przestrzennie wspomina się zwykle w kontekście migracji międzynarodowej, aczkolwiek rozłąka może być spowodowana pracą w tym samym kraju, ale w miejscu odległym od miejsca zamieszkania rodziny (migracja wewnętrzna).

Międzynarodowa migracja ekonomiczna, czyli migracja w celach zarobkowych, jest doświadczeniem osoby dorosłej, która dostrzega możliwość znalezienia lepiej opłacanej pracy poza krajem pochodzenia (*Słownik pojęć*

geografii społeczno-ekonomicznej). Migracja ekonomiczna może nastąpić również w efekcie znalezienia pracy, która lepiej niż dotychczas łączy się z wyuczonym zawodem lub w większym stopniu zaspokaja aspiracje jednostki. Wśród czynników warunkujących migracje zarobkowe wyróżnia się okoliczności wypychające oraz przyciągające. Do pierwszych zaliczyć można bezrobocie, niepełne zatrudnienie oraz brak możliwości utrzymania rodziny. W drugiej grupie przyczyn wskazuje się możliwość otrzymania lepiej płatnej pracy oraz szansę na uzyskanie bądź poprawę kwalifikacji zawodowych (Danilewicz, 2006). Wśród pozamonetarnych przyczyn migracji wskazuje się sprawy rodzinne i edukację (Slany i Ślusarczyk, 2013). Motywacja migracji ekonomicznej zależy m.in. od statusu rodzinnego jednostki i fazy życia rodziny (Ryan, Sales, Tilki i Siara, 2009). Najczęściej jednak wiąże się z chęcią poprawy materialnych warunków życia i/lub realizacją celów zawodowych (Nowicka, 2014; Dustmann i Görlach, 2016). Migracja zarobkowa powstaje na skutek niekorzystnej sytuacji materialnej jednostki i dążenia do jej poprawy poprzez podjęcie pracy w innym miejscu (Michałek, 2010). Materialny aspekt migracji podkreślany jest przede wszystkim w teoriach ekonomicznych, które zwracają uwagę, że człowiek przemieszcza się do miejsc, w których jego potrzeby materialne mogą być zaspokajane w oczekiwany sposób (Janicki, 2015). Migracja jest zatem rezultatem indywidualnej kalkulacji przewidywanych ekonomicznych zysków i kosztów ewentualnego przemieszczenia.

Istotne czynniki wpływające na decyzje migracyjne związane są z kontekstem społecznym jednostki. Zgodnie z nową ekonomiczną teorią migracji ważny jest punkt odniesienia osobistej sytuacji w stosunku do otoczenia, np. sąsiedzkiego, natomiast według teorii sieci migracyjnych kluczowe są interakcje pomiędzy byłymi i przyszłymi migrantami (Janicki, 2015). Pierwsze ujęcie oznacza, że im bardziej niekorzystnie wypada ocena indywidualnego statusu materialnego w porównaniu z otoczeniem, tym większe prawdopodobieństwo migracji. Druga perspektywa wskazuje na znaczenie przekazu informacji między emigrantami a potencjalnymi migrantami. Im bardziej pozytywne wiadomości o korzyściach płynących z migracji, tym większa ewentualność migracji.

Badania dotyczące polskich emigrantów w Londynie pozwoliły wyróżnić kilka typów przybywających do Wielkiej Brytanii w celach zarobkowych (Eade, Drinkwater i Garapich, 2007; Drinkwater, Eade i Garapich, 2009; Drinkwater i Garapich, 2015). Uwzględniając podejmowaną strategię migracyjną, plany osiedleńcze i stopień zaangażowania w praktyki transnarodowe, wyróżniono grupy migrantów, podając obrazową terminologię – bociany, chomiki, buszujący i łososie. Bociany (20%) to migranci sezonowi, zatrudniani przede wszystkim w niskopłatnych sektorach rynku. Ich celem jest

maksymalizacja zarobków przy minimalizacji wydatków i czasu spędzanego w Londynie. Strategia bociania może przyjąć postać długofalowego stylu życia. Chomiki (16%) traktują wyjazd do Londynu jako jednorazową szansę na zgromadzenie określonego kapitału. Podobnie jak bociany, skupiają się w niskopłatnych sektorach zatrudnienia. Największą grupę (42%) stanowią buszujący, czyli migranci niezdecydowani wobec decyzji o pozostaniu w Anglii i powrotu do Polski. W tej grupie przeważają indywidualistycznie nastawieni i mobilni społecznie młodzi migranci pracujący niemal we wszystkich sektorach rynku – od zawodów nisko płatnych po wysoko wyspecjalizowane. Łososie (22%) mieszkają na terenie Wielkiej Brytanii już od dłuższego czasu i zamierzają w niej pozostać.

Sposób funkcjonowania na rynku pracy polskiego emigranta nie zmienił się radykalnie. Polacy wyjeżdżający w celach zarobkowych nadal podejmują prace mniej prestiżowe, gorzej płatne niż rodzimi mieszkańcy krajów Europy Zachodniej, Stanów Zjednoczonych czy Skandynawii (Parutis, 2014). Wybierają prace, które nie wymagają dobrej znajomości języka obcego. Zatrudniani są na ogół w hotelarstwie, budownictwie, gastronomii, przemyśle czy przy prostych pracach biurowych (Duszczyk i Wiśniewski, 2007). Natomiast względnie nowym zjawiskiem jest migracja zarobkowa rodziców bez dzieci, co skutkuje rozłąką z rodziną i pozostawianiem dzieci pod opieką krewnych. Mimo że migracje poakcesyjne rzadko wiążą się z zupełnym zerwaniem kontaktu z rodziną, to warto podkreślić, że postęp technologiczny zapewniający rozmowy zapośredniczone cyfrowo (telefon, komputer) nie zapewnia tej samej jakości kontaktu co relacja twarzą w twarz i codzienne funkcjonowanie w rodzinie lokalnej (niedoświadczającej rozłąki z powodu migracji zarobkowej jej członków).

Rodzina wobec migracji ekonomicznych

Rodziny rozłączne przestrzennie nie stanowią homogenicznej grupy. Ich zróżnicowanie wynika m.in. z czasu rozłąki, odległości, ryzyka związanego z wykonywaną pracą na obczyźnie, częstotliwości wyjazdów, wieku dzieci i stażu małżeńskiego rodziców (Bieńko, 2009). Istotne wydają się również pozaekonomiczne motywy wyjazdu za granicę oraz stopień integracji rodziny w momencie rozstania. Cechy rodzin rozłącznych przestrzennie związane są zarówno z charakterem migracji, jak i życiem rodzinnym. Pozwalają one dostrzec odmienne ścieżki rozwojowe poszczególnych rodzin, które wynikają z kombinacji czynników określających ich tożsamość. Uwzględniając tę różnorodność, można dokonać klasyfikacji takich rodzin (tabela 1).

Tabela 1. Klasyfikacja rodzin rozłącznych przestrzennie
na skutek migracji ekonomicznych

Kryterium podziału	Typ rodzin
1. Typ rozłączności ze względu na rodzaj migracji	1.1. Rodzina rozłączna z migracją zewnętrzną 1.2. Rodzina rozłączna z migracją wewnętrzną
2. Typ rozłączności ze względu na odległość migracji	2.1. Rodzina rozłączna z migracją kontynentalną 2.2. Rodzina rozłączna z migracją ponadkontynentalną
3. Typ rozłączności ze względu na legalność podejmowanej za granicą pracy	3.1. Rodzina rozłączna z członkiem pracującym oficjalnie za granicą 3.2. Rodzina rozłączna z członkiem pracującym nieoficjalnie za granicą
4. Częstotliwość rozstań występująca w cyklu życia rodziny	4.1. Rodzina z doświadczeniem jednorazowego rozstania na skutek migracji ekonomicznej 4.2. Rodzina z powtarzającymi się doświadczeniami rozstania na skutek migracji ekonomicznej
5. Czas rozłąki	5.1. Rodzina rozłączna długotrwale 5.2. Rodzina rozłączna na krótko
6. Typ rozłączności ze względu na płeć rodzica	6.1. Rodzina rozłączna z migracją ojca 6.2. Rodzina rozłączna z migracją matki 6.3. Rodzina rozłączna z migracją obojga rodziców
7. Wielkość rodziny	7.1. Rodzina rozłączna z jednym dzieckiem 7.2. Wielodzietna rodzina rozłączna
8. Wiek dzieci w rodzinie	8.1. Rodzina rozłączna z dziećmi w okresie niemowlęcym 8.2. Rodzina rozłączna z dziećmi w okresie poniemowlęcym 8.3. Rodzina rozłączna z dziećmi w okresie średniego dzieciństwa 8.4. Rodzina rozłączna z dziećmi w okresie późnego dzieciństwa 8.5. Rodzina rozłączna z dziećmi w okresie adolescencji
9. Dostępność rodziny rozszerzonej	9.1. Rodzina rozłączna funkcjonująca ze wsparciem rodziny rozszerzonej (np. pomoc babci/dziadka) 9.2. Rodzina rozłączna bez wsparcia rodziny rozszerzonej
10. Relacje w rodzinie przed rozłąką	10.1. Rodzina rozłączna zintegrowana 10.2. Rodzina rozłączna zdezintegrowana
11. Motywacja migracji	11.1. Rodzina rozłączna na skutek migracji motywowanej wyłącznie ekonomicznie 11.2. Rodzina rozłączna na skutek migracji motywowanej czynnikami ekonomiczno-psychologicznymi

Źródło: opracowanie własne.

Zaproponowana klasyfikacja nie uwzględnia z pewnością wszystkich okoliczności decydujących o stylu życia rodziny z doświadczeniem migracyjnym. Ponadto poszczególne typy mogą się łączyć, stanowiąc o specyfice danej rodziny (np. ze względu na dzieci w różnym wieku czy zmieniające się warunki życia rodzinnego wynikające z migracji jednego z rodziców, a następnie migracji obojga). Inaczej funkcjonują na przykład rodziny, w których dzieci wymagają stałej i bezpośredniej opieki dorosłych (8.1), i rodziny, w których dorastające dzieci mogą przejąć znaczną część obowiązków opiekuńczo-wychowawczych (8.5). W rodzinach z dziećmi w wieku szkolnym (8.4 i 8.5) istnieje większe ryzyko parentyfikacji (więcej na ten temat w dalszej części artykułu). Istotnym czynnikiem decydującym o jakości życia rodziny czasowo niepełnej jest jej poziom integracji. Rozkład życia rodzinnego przed migracją (decydujący o pozaekonomicznych motywach pracy za granicą) znacząco utrudnia funkcjonowanie członków rodziny we wspólnej przestrzeni w okresach powrotów migranta i może istotnie przyspieszyć decyzję o formalnym rozpadzie małżeństwa i rodziny. Wskazana w punkcie 11 motywacja migracji dotyczy pobudek deklarowanych, gdyż każde zachowanie jest polimotywacyjne i można w nim wskazać motywy psychologiczne. Istotne w tym kontekście są argumenty podawane przez migrantów.

Bez względu na charakter migracji (rodziny 1.1 – 5.2) oraz okoliczności rodzinne (rodziny 6.1 – 11.2) rozłąka z rodziną jest znacząca dla wszystkich jej członków. Rodzina czasowo niepełna stanowi system, w którym jeden z rodziców tymczasowo przejmuje funkcje należące do obojga rodziców i wychowuje dzieci przy braku udziału bądź ograniczonym udziale drugiego rodzica. Rozłąka z rodziną nie tylko zmienia relacje między członkami rodziny, ale także może modyfikować praktyki rodzicielskie i siłę więzi interpersonalnych. Migracja zarobkowa członka rodziny wywołuje zmiany w trzech obszarach funkcjonowania, a mianowicie w aspekcie fizycznym w postaci oddalenia geograficznego, psychologicznym, wpływając na przeżycia w związku z rozłąką, i socjologicznym (społecznym), wiążąc się z modyfikacją ról, np. rodzinnych (Michałek i Rostowska, 2014).

Wyjazdy zarobkowe, które wiążą się z rozłąką z rodziną, otwierają dla jej członków całą gamę nowych wyzwań i trudności, z którymi muszą się zmierzyć, by wspólnota przetrwała mimo dzielącej ich odległości. Styl życia rodziny czasowo niepełnej podporządkowany jest harmonogramowi przyjazdów, odjazdów i kontaktów pośrednich z migrującym opiekunem i partnerem. W funkcjonowaniu takich rodzin zauważalny jest cykliczny charakter życia rodzinnego i kontaktów migranta z rodziną. Na rytm rozstań i powrotów składają się doświadczenia wyjazdu, smutku w związku

z rozłąką, przyzwyczajania się do nieobecności migranta i nowego podziału obowiązków między członków rodziny oraz akceptacji sytuacji i czasowego bądź stałego powrotu migranta do domu (Adrian, 2011).

Na podstawie kryterium wspólnoty rodzinnej Wioletta Danilewicz (2012) wyróżnia pięć typów rodzin rozłącznych przestrzennie. Są to: rodzina w rozpadzie struktury (17,4%), rodzina w rozpadzie emocjonalnym (6,5%), rodzina o zaburzonym charakterze wspólnoty (21,6%), rodzina jako wspólnota rozłączna przestrzennie (32,9%) i rodzina jako wspólnota emocjonalna (21,6%). W najczęściej występującej rodzinie jako wspólnocie rozłącznej decyzja o migracji jest pozytywnie oceniana. Podkreślane są pozytywne aspekty wyjazdu. Wskazywane jest trwanie rodziny i małżeństwa pomimo przeciwności. Małżonkowie i ich dzieci zauważają poprawę sytuacji po emigracji jednego z członków rodziny we wszystkich sferach życia. Najrzadziej występującym typem jest rodzina w rozpadzie emocjonalnym, którą cechuje wspólne planowanie przyszłości przy jednoczesnym emocjonalnym oddalaniu się członków rodziny, a szczególnie małżonka od migranta. Pomoc finansowa ze strony przebywającego na emigracji partnera i rodzica jest niewystarczająca. Kontakty z rodziną są rzadkie i niesatysfakcjonujące dla członków rodziny. Formalnie małżeństwo trwa ze względu na problemy finansowe oraz niemożność utrzymania rodziny bez pomocy emigranta i niechęć wobec oficjalnego ogłoszenia rozpadu. Kobiety decydują się na ciągłość małżeństwa z migrantem ze względu na brak wiary we własne możliwości poradzenia sobie z sytuacją albo nadzieję na poprawę relacji.

Najbardziej popularnym typem rodziny, która doświadcza rozłąki w związku z wyjazdem rodzica/rodziców, są rodziny z dorastającymi dziećmi (Trusz i Kwiecień, 2012). Przekonanie o dorosłości dziecka (dzieci) sprawia, że rodzice postrzegają młodzież jako osoby prawie pełnoletnie i zdolne do pełnej samodzielności, co znacząco ułatwia podejmowanie decyzji o wyjeździe i pozostawieniu dziecka bez pełnej opieki. Poza obowiązkami typowymi dla nastolatków (nauka) na młodzież zostają narzucone kolejne zadania związane z opieką nad rodzeństwem, krewnymi oraz prowadzeniem gospodarstwa domowego.

Skutki czasowej rozłąki z rodzicem (rodzicami) dla dzieci i młodzieży

Sytuacja dzieci w rodzinach rozłącznych jest zróżnicowana ze względu na to, czy zarobkowo migruje matka, ojciec czy oboje rodzice. Rozłąka fizyczna i emocjonalna z matką częściej generuje odczuwanie przez dziecko porzucenia niż rozłąka z ojcem. Wiąże się ponadto z niezaspokojeniem potrzeb

bezpieczeństwa, miłości i przynależności, pomimo że matki pozostające poza granicami kraju wykazują większe zainteresowanie dziećmi (Michałek i Rostowska, 2014). Czasowa rozłąka z rodzicem (rodzicami) skutkuje przede wszystkim rozluźnieniem więzi i ograniczeniem udziału opiekuna w codziennym życiu dziecka (Kozdrowicz, 2008). Rodzic nie ma możliwości bezpośredniej reakcji w sytuacji trudnej czy problemowej, a cykliczne wyjazdy i powroty powodują, że migracja burzy naturalny rytm życia rodzinnego. Nieobecność rodziców z powodu ich pracy poza miejscem zamieszkania, a w związku z tym ograniczenie codziennych kontaktów między opiekunami i dziećmi, może powodować poczucie osamotnienia dziecka (Ziemska, 2001).

W analizach dotyczących rodzin, w których funkcjonowanie wpisana jest migracja rodzicielska, pojawia się kategoria sieroctwa emigracyjnego. Zdarza się, że dziecko przekazane jest pod pieczę zastępczą w związku z niewydolnością wychowawczą rodziców-migrantów (Walczak, 2009). Wśród rodzajów sieroctwa, poza emocjonalnym, psychologicznym, utajonym i duchowym, wyróżniono również sieroctwo migracyjne, które wiąże się z czasowym lub trwałym pobytem rodziców poza granicami kraju (Sas-Tomczyk, 2014). Dla dziecka jest to sytuacja niedoboru więzi emocjonalnej z rodzicem, która wynika z rozłąki. Badania wskazują, że krytyczne w rozłące z rodzicem są dwa lata nieobecności matki i trzy lata absencji ojca (Nowak, Gawęda i Janas-Kozik, 2012).

Migracja może także wiązać się ze zmianą postaw rodzicielskich wobec dziecka. Po przyjeździe do kraju pochodzenia rodzic może wcielać się w „groźnego satrapę”, „zrezygnowanego kibica” lub „świętego Mikołaja” (Nowakowska, 2009). „Groźny satrapa” rozlicza dzieci z obowiązków, także tych wykonywanych podczas jego nieobecności. „Zrezygnowany kibic”, mimo niezadowolenia, nie włącza się w wychowanie dzieci z obawy przed utratą dobrej atmosfery w domu. „Święty Mikołaj”, by pozbyć się wyrzutów sumienia związanych z pozostawieniem dzieci w kraju i wyjazdem zarobkowym, zamienia się w darczyńcę, kupując często drogie prezenty.

Dzieci spostrzegają wyjazd zarobkowy rodzica/rodziców jako sytuację trudną, zmieniającą rytm życia rodziny i jej funkcjonowanie na czas migracji opiekuna (Kiercel, 2008). Nie bez znaczenia są również sytuacje stresowe i napięcia podczas przebywania rodzica w domu. Natomiast percepcja relacji rodzinnych przez młodzież z rodzin migracyjnych świadczy o idealizowaniu w zakresie komunikacji, spójności czy tożsamości rodziny. Młodzież postrzega postawy migrujących rodziców w kategoriach pozytywnych, jako świadczące o miłości, bliskości, gotowości do wsparcia (Michałek i Rostowska, 2014).

Reorganizacja życia rodzinnego i ustalenie nowego podziału obowiązków w przypadku wyjazdów rodzica/rodziców może ponadto zwiększać ryzyko parentyfikacji, polegającej na odwróceniu ról w rodzinie. Dziecko pełni wówczas funkcje, które przypisane są osobie dorosłej (Schier, 2010). Dzieci w rodzinach doświadczających parentyfikacji „żyją bez dzieciństwa”, czy też mają „dorosłe dzieciństwo” (Grzegorzewska, 2016). W rodzinach rozłącznych przestrzenie, w których oboje rodzice przebywają poza granicami kraju, a dzieci są pod sporadyczną opieką dziadków, zwykle najstarsze rodzeństwo staje się głównym opiekunem najmłodszych dzieci w rodzinie, kosztem własnych potrzeb i rozwoju.

Jeśli migracji jednego z rodziców towarzyszy konflikt małżeński, skutki dla dziecka mogą występować w postaci syndromu alienacji rodzicielskiej (ang. *parental alienation syndrome* – PAS). Na skutek konfliktu małżeńskiego następuje wówczas wklebanie dziecka w koalicję z jednym z rodziców (czasami stosowane jednocześnie przez oboje rodziców). Michael Bone i Michael Walsh (1999) wskazują na cztery znamienne dla tego syndromu objawy, a mianowicie: blokowanie kontaktu (alienujący rodzic utrudnia kontakt dziecka z drugim rodzicem), nieuzasadnione oskarżenia o nadużycia (alienujący rodzic fałszywie oskarża o przemoc drugiego rodzica), znaczące pogorszenie relacji dziecka z rodzicem i silne reakcje lękowe u dziecka. Kobiety i mężczyźni w podobnym stopniu stosują strategie alienacji (López, Iglesias i García, 2014). Richard Gardner (2003) uważa, że indoktrynowanie dziecka, w wyniku którego powstaje PAS, jest formą przemocy emocjonalnej. Alienujący rodzic świadomie lub nieświadomie zachowuje się w sposób, który zaburza relacje pomiędzy dzieckiem a drugim rodzicem. Skutki po stronie dziecka dotyczą edukacji, zachowań ryzykownych i społecznych (Giancarlo i Rottmann, 2015). W polskiej terminologii syndrom alienacji rodzicielskiej określa się także jako syndrom (zespół) odosobnienia/oddzielenia od jednego z rodziców bądź syndrom oddzielenia (od) rodzica (Wojewódka, 2014).

Innym istotnym problemem w procesie wychowania i socjalizacji dzieci w rodzinach niepełnych czasowo jest deficyt stałej obecności wzoru osobowego matki/ojca lub obojga rodziców (Dement’eva, 2003). Rola rodziców związana jest z zależnością dziecka od dorosłych. Ich zachowanie umożliwia dziecku zaspokojenie podstawowych potrzeb psychospołecznych, a w niemowlęctwie również fizycznych. Wzory osobowe natomiast stanowią prototyp działań niezbędny do kształtowania schematów poznawczych, emocjonalnych oraz komunikacyjnych (Bakiera i Harwas-Napierała, 2016). Brak wzorów osobowych i modeli identyfikacyjnych mogą wypełnić pseudoautorytety (np. tzw. celebryci, idole w grupie rówieśniczej), co rodzi

niebezpieczeństwo oddziaływania wzorów negatywnych lub ambiwalentnych. Ponadto deficyt kontaktów dziecka z rodzicem tej samej płci może być przyczyną trudności w kształtowaniu własnej tożsamości i ról związanych z płcią, czy szerzej – problemów socjalizacyjnych.

Przegląd literatury przedmiotu wskazuje, że badacze koncentrują się na negatywnych aspektach rozłąki w rodzinach niepełnych czasowo. Warto jednak zauważyć, że rozłąka ze współmałżonkiem (partnerem) oraz rodzicami ma nie tylko negatywne konsekwencje. Jej oddziaływanie ma charakter ekwipotencjalny i uzależnione jest m.in. od predyspozycji psychicznych jednostki, jakości więzi z członkami rodziny w kraju pochodzenia oraz dostępności i umiejętności korzystania z oferowanego wsparcia (Nowak i in., 2012; Ryan i in., 2009). Dla dzieci w wieku szkolnym i młodzieży wyjątkowe znaczenie ma grupa rówieśnicza, która wspiera kształtowanie poczucia przynależności i bezpieczeństwa (Danilewicz, 2006). Zestawienie potencjalnych efektów migracji rodzicielskiej, które mogą dotyczyć migranta, jego partnera, dzieci oraz wszystkich członków rodziny, przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Konsekwencje ekonomicznej migracji rodzicielskiej

Konsekwencje pozytywne	Konsekwencje negatywne
Konsekwencje dla dorosłych	
Z perspektywy migranta	
<ul style="list-style-type: none"> • Możliwość uświadomienia intensywności własnych uczuć do partnera • Kontakt z elementami kultury kraju czasowego pobytu. Poznanie tradycji, kultury, języka, stylu życia • Wzrost finansowej satysfakcji z pracy 	<ul style="list-style-type: none"> • Deprywacja potrzeb, głównie emocjonalnych i seksualnych • Życie pomiędzy „dwoma światami” bez osadzenia zarówno w rodzinie jak i w miejscu swojego pobytu za granicą • Nieobecność w życiu codziennym dzieci
Z perspektywy współmałżonka/partnera	
<ul style="list-style-type: none"> • Możliwość uświadomienia intensywności własnych uczuć do partnera • Odzyskanie chwilowego poczucia bezpieczeństwa w przypadku wyjazdu partnera, którego zachowania mają charakter przemocy (psychicznej, fizycznej, ekonomicznej) • Poprawa warunków materialnych z powodu wsparcia finansowego współmałżonka/partnera 	<ul style="list-style-type: none"> • Deprywacja potrzeb, głównie emocjonalnych i seksualnych • Utrudnione możliwości radzenia sobie w sytuacji wystąpienia problemów opiekuńczo-wychowawczych z dziećmi • Przeciążenie obowiązkami • Koncentracja na dziecku (dzieciach)

Konsekwencje pozytywne	Konsekwencje negatywne
Konsekwencje dla dzieci w okresie preadolescencyjnym i dorastania	
<ul style="list-style-type: none"> • Rozszerzenie szans edukacyjnych, m.in. w związku z większymi zasobami finansowymi (dodatkowe lekcje pozaszkolne, motywacja do nauki języków obcych) • Wzrost udziału w prowadzeniu gospodarstwa domowego – zdobywanie nowych umiejętności • Odzyskanie chwilowego poczucia bezpieczeństwa w przypadku wyjazdu opiekuna, którego zachowania są uciążliwe (alkoholizm, znęcanie się psychiczne/fizyczne itd.) • Poszerzenie doświadczeń rozwojowych poprzez poznanie kultury innego kraju (wyjazdy) 	<ul style="list-style-type: none"> • Rozluźnienie więzi i tęsknota za nieobecny rodzicem • Dychotomiczne postawy wobec nieobecnego w codziennym życiu rodzica – idealizowanie lub przekreślanie jego osoby i ważności • Złość, gniew, smutek, żal, poczucie opuszczenia, samotność, szczególnie w przypadku nieobecności obojga rodziców • Lepsze warunki materialne rodziny związane z pracą rodzica poza granicami kraju jako możliwość kształtowania u dzieci przekonań o sensie życia skupionego wokół dóbr materialnych • Ryzyko zakłóceń w procesie identyfikacji, szczególnie przy długoterminowej migracji rodzica • Ryzyko braku kontroli rodzicielskiej (zaniedbanie nauki, aspołeczne subkultury)
Konsekwencje dla całej rodziny	
<ul style="list-style-type: none"> • Poprawa sytuacji materialnej • Podwyższenie standardu życia • Postrzeganie rodziny jako wspólnoty • Przekazanie nowych doświadczeń migranta członkom rodziny w kraju 	<ul style="list-style-type: none"> • Ryzyko nieformalnego/formalnego rozpadu rodziny • Ryzyko parentyfikacji • Ryzyko syndromu alienacji – rodzicielskiej • Dezintegracja więzi małżeńskich i rodzinnych podczas dłuższego wyjazdu • Sytuacje stresowe podczas powrotów migranta do domu • Zaburzenia rytmu życia rodziny w przypadku migracji cyrkularnej • Reorganizacja życia w rodzinie, nowy podział obowiązków

Źródło: opracowanie własne na podstawie Danilewicz, 2006; Gromadzka, 2008; Kiercel, 2008; Kozdrowicz, 2008; Kukołowicz, 1999.

Do pozytywnych następstw migracji zaliczyć można m.in. wzrost samodzielności dzieci, kształtowanie ich aspiracji zawodowych, poszerzenie szans edukacyjnych, przekazanie nowych doświadczeń migranta,

przenikanie odmiennych wzorów kulturowych, wzrost świadomości znaczenia więzi rodzinnych (por. Kozdrowicz, 2008) oraz uzyskanie dystansu w relacjach rodzinnych, będącego elementem równowagi wobec bliskości (por. Bakiera, 2009). Rodziny naznaczone problemem wynikającym z zachowania migrującego członka rodziny (np. przemoc, problem alkoholowy) mogą ponadto czasowo uwolnić się od zachowań problemowych (Danilewicz, 2006; Ryan i in., 2009).

Rodzina rozłączna przestrzennie a funkcjonowanie dorosłych

W narracjach migrantów dominuje przekonanie, że wyjazd zarobkowy za granicę stanowi punkt przełomowy w ich życiu (Nowicka, 2014). Oznacza wyzwanie będące przejściem do nowej przestrzeni społeczno-kulturowej. Migranci podkreślają, że wiąże się ono z możliwością poznania nowej kultury, zerwaniem z tradycyjnym podziałem ról płciowych i ucieczką od konserwatyizmu polskiego społeczeństwa.

Następstwa rozłąki z małżonkiem (partnerem) na skutek migracji ekonomicznej mają charakter relacyjny oraz indywidualny. Mogą mieć znaczenie pozytywne i/lub negatywne. Do pozytywnych efektów relacyjnych zaliczyć można pogłębianie się więzi i pielęgnowanie uczuć przez małżonków (Michałek, 2010) oraz wzrost zaufania (Tuszyńska-Bogucka, 2015). Pary żyjące w związkach na odległość wykazują niekiedy większe zaangażowanie na rzecz związku niż partnerzy żyjący razem. Komunikacja w tego typu związkach jest nasycona emocjonalnie, podczas gdy komunikacja w parach stacjonarnych dotyczy głównie spraw codziennych (Tuszyńska-Bogucka, 2015). Do negatywnych skutków migracji zaliczyć należy stopniowe oddalanie się od siebie partnerów, co może prowadzić do rozpadu związku (Michałek, 2010). Rozłąka współwystępuje z obniżonym poczuciem wsparcia, podobieństwa i intymności w związku oraz podwyższonym poczuciem rozczarowania związkiem. Ponadto ujawnia zjawiska relacyjne typowe dla unikowego i lękowo-ambivalentnego stylu przywiązania (Tuszyńska-Bogucka, 2015).

W badaniach dotyczących strategii radzenia sobie ze stresem u współmałżonków w sytuacji migracji zarobkowej odpowiedzi respondentów utworzyły listę trudności doświadczanych przez małżeństwa na odległość (Pabian i Stepulak, 2011). Najwięcej badanych wskazywało na tęsknotę za małżonkiem (67%), samotność (65%), samotne rodzicielstwo (52%) i brak wsparcia w sprawach decyzyjnych (45%), a także konieczność

podjęcia obowiązków współmałżonka (36%), nieobecność małżonka podczas uroczystości rodzinnych (29%) i ograniczoną możliwość kontaktu (27%). Kobiety wskazywały na chorobę dziecka jako sytuację stresującą (32%), trudności w pracy (22%) i relacjach interpersonalnych (10%). Mężczyźni deklarowali trudności spowodowane relacjami międzyludzkimi (26%), kwestiami dotyczącymi pracy (24%) i problemami wychowawczymi (20%). O chorobach dziecka jako źródle stresu mówiło zaledwie 4% mężczyzn.

Poważnym problemem dla par rozłącznych w wyniku migracji może być deprywacja potrzeb seksualnych. Małżonkowie ujawniają trzy typy reakcji na rozłąkę w tym zakresie (Danilewicz, 2010), a mianowicie w ich ocenie (1) nie występują zaburzenia w sferze seksualnej podczas migracji; (2) występują zaburzenia i trudności w zaspokajaniu potrzeb fizycznych, lecz nie wywierają one znaczącego wpływu na relacje małżeńskie, bądź (3) występują zaburzenia w zaspokajaniu potrzeb intymnych, które są jedną z przyczyn lub konsekwencji rozpadu więzi małżeńskich.

W doświadczeniach osób funkcjonujących w rodzinach rozłącznych ujawnia się dynamika odzwierciedlająca etapy separacji migracyjnej. Zofia Kawczyńska-Butrym (2008) wskazuje na etap podejmowania decyzji, uczestnictwa i „konsumpcji” efektów migracji. Każdy etap ujawnia odmienne nastawienia małżonków, ich wartości i emocje związane z migracją, co czyni proces decyzyjny konfliktogennym obszarem relacji małżeńskich. Danilewicz (2010) natomiast na podstawie przeprowadzonych rozmów z rodzinami rozłącznymi zwraca uwagę na trzy etapy doświadczania rozłąki z migrantem. Pierwszy etap – bezpośrednio po wyjeździe migranta – zdominowany jest przez tęsknotę. Drugi etap – adaptacja – występuje od zakończenia silnej tęsknoty do stopniowego przystosowania się do życia w rozłące lub pojawienia się niezadowolenia z postawy migranta. Ostatni etap – adaptacja w rezygnacji lub rezygnacja – to okres, w którym pojawia się niezadowolenie z postępowania migranta i z sytuacji rodzinnej. Autorka zwraca uwagę na występowanie zjawiska osamotnienia emocjonalnego i społecznego małżonków. Warto zwrócić uwagę także na czas migracji, który znacząco wpływa na sposób doświadczania rozłąki. Silna tęsknota występuje bezpośrednio po wyjeździe, która w przypadku migracji długotrwałej stopniowo maleje. W przypadku migracji okresowej, opartej na wyjazdach i przyjazdach, silne emocje mają charakter cykliczny. Przebiegają od tęsknoty, przez adaptację, do oczekiwania na powrót. Następuje habituacja do cyklicznego charakteru życia rodziny.

Podsumowanie

Polacy preferują model życia, w którym rodzina stanowi centralną wartość. 85% dorosłych uważa, że człowiekowi potrzebna jest rodzina, żeby rzeczywiście był szczęśliwym (Boguszewski, 2013). Założenie rodziny i szczęśliwe życie rodzinne uznawane jest przez młodych dorosłych za cel życiowy o bardzo dużym znaczeniu (Guzik, 2003). Warunki ekonomiczne mogą stanowić istotny czynnik utrudniający realizację deklarowanych wartości i stanowić przesłankę decyzji o rozłące z rodziną, często w imię wartości związanych ze szczęściem rodziny. Wyjazd współmałżonka (partnera) i rodzica uaktywnia zarówno pewne nadzieje, jak i niepokoje. Nadzieja dotyczy w głównej mierze poprawy sytuacji materialnej. Obawy związane są z możliwością poradzenia sobie z rozłąką (Danilewicz, 2006).

Problemy występujące w rodzinach rozłącznych przestrzennie na skutek migracji (m.in. poczucie osamotnienia, tęsknota, rozczarowanie związkiem, stres związany z odwróceniem ról w rodzinie, alienacja rodzicielska) wskazują na potrzebę zorganizowania odpowiedniego doradztwa i wsparcia. Zaproponowana w artykule klasyfikacja rodzin z doświadczeniem migracyjnym zwraca uwagę na konieczność dostosowywania oferowanej pomocy. Jej użyteczność jest uzależniona od właściwego rozpoznania i zrozumienia obszarów trudności i zasobów oraz potrzeb dzieci, młodzieży i dorosłych.

Literatura

- Adrian, A. (2011). Dezintegracja rodziny jako jedna z konsekwencji migracji zarobkowych Polaków po 2004 roku. *Przegląd Polsko-Polonijny*, 2, 192–204.
- Bakiera, L. (2009). Wartość małżeństwa w rozwoju człowieka dorosłego. W: B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina jako wartość w rozwoju człowieka* (ss. 25–57). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bakiera, L., Harwas-Napierała, B. (2016). *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bieńko, M. (2009). Współczesne skrypty bycia razem. Zamierzony i realizowany projekt scenariuszy ról małżeńskich. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 9, 71–90.
- Boguszewski, R. (2013). *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie*. CBOS. Komunikat z badań, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_033_13.PDF, dostęp: 30.06.2018.

- Bone, M., Walsh, M. R. (1999). Parental Alienation Syndrome: How to detect it and what to do about it. *The Florida Bar Journal*, 73 (3), 44–48.
- Danilewicz, W. (2006). *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Danilewicz, W. (2010). Doświadczenia rodzinne w sytuacji rozłąki migracyjnej. W: W. Danilewicz (red.), *Rodzina ponad granicami* (ss. 211–237). Białystok: Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Danilewicz, W. (2012). Migracje jako źródło refleksji i dylematów rodzin rozłącznych przestrzennie. *Studia migracyjne – Przegląd Polonijny*, 1, 75–96.
- Dement'eva, I. F. (2003). Negative factors of the upbringing of children in an incomplete family. *Russian Education & Society*, 45 (1), 24–37.
- Drinkwater, S., Eade, J., Garapich, M. P. (2009). Poles apart? EU enlargement and the labour market outcomes of immigrants in the United Kingdom. *International Migration*, 47 (1), 161–190.
- Drinkwater, S., Garapich, M. P. (2015). Migration strategies of Polish migrants: Do they have any at all? *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 41 (12), 1909–1931.
- Dustmann, C., Görlach, J. S. (2016). The economics of temporary migrations. *Journal of Economic Literature*, 54 (1), 98–136.
- Duszczyk, M., Wiśniewski, J. (2007). *Analiza społeczno-demograficzna migracji zarobkowej Polaków do państw EOG po 1 maja 2004 roku*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Eade, J., Drinkwater, S., Garapich, M. (2007). Class and ethnicity: Polish migrant workers in London. Economic and social research council funded study, <http://doc.ukdataservice.ac.uk/doc/6056/mrdoc/pdf/6056guide.pdf>, dostęp: 10.07.2018.
- Fihel, A., Grabowska-Lusińska, I. (2014). Labour market behaviours of back-and-forth migrants from Poland. *International Migration*, 52 (1), 22–35.
- Gardner, R. (2003). Does DSM-IV Have Equivalents for the Parental Alienation Syndrome (PAS) Diagnosis? *The American Journal of Family Therapy*, 31 (1), 1–21.
- Giancarlo, C., Rottmann, K. (2015). Kids come last: The effect of family law involvement in parental alienation. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences: Annual Review*, 9, 27–42.
- Główny Urząd Statystyczny (2016). *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2004–2015*, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LU_infor_o_rozm_i_kierunk_emigra_z_polski_w_latach_2004_2011.pdf, dostęp: 9.07.2018.
- Gromadzka, K. (2008). Postrzeganie sytuacji rodzinnej przez migrantów przebywających w Stanach Zjednoczonych. W: D. Lalak (red.), *Dom i ojczyzna. Dylematy wielokulturowości* (ss. 326–333). Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji.
- Grzegorzewska, I. (2016). Parentyfikacja w rodzinach z problemem alkoholowym. *Alcoholism and Drug Addiction*, 29 (1), 27–38.
- Guzik, A. (2003). Wartość rodziny w planach życiowych młodzieży. W: K. Slany, A. Małek, I. Szczepaniak-Wiecha (red.), *Systemy wartości a procesy demograficzne* (ss. 117–122). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Instytut Spraw Publicznych (2006). *Emigrować i wracać. Migracje zarobkowe Polaków po 1 maja 2004*, <http://www.isp.org.pl/files/2572839620196337001163156302.pdf>, dostęp: 9.07.2018.

- Janicki, W. (2015). *Migracje kompensacyjne jako czynnik wzrostu obszarów peryferyjnych. Rola ukrytego kapitału ludzkiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kaczmarczyk, P., Tyrowicz, J. (2007). *Współczesne migracje Polaków*. Warszawa: Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych.
- Kawczyńska-Butrym, Z. (2008). Migracja – szansa czy zagrożenie rodziny. W: W. Muszyński, E. Sikora (red.), *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie* (ss. 113–120). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kiercel, D. (2008). Rodzice za granicą – perspektywa zmiany warunków bytowych a rozdzielenie systemu. Dylematy terapeutyczne. W: W. Muszyński, E. Sikora (red.), *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie* (ss. 121–132). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kozdrowicz, E. (2008). Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej. W: E. Kozdrowicz, B. Walczak (red.), *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów* (ss. 21–37). Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Kukolowicz, T. (1999). Sytuacja wychowawcza w nowych kategoriach rodzin w okresie transformacji ustrojowej. W: M. Ziemska (red.), *Rodzina współczesna* (ss. 58–70). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- López, T. J., Iglesias, V. E. N., García, P. F. (2014). Parental Alienation Gradient: Strategies for a Syndrome. *American Journal of Family Therapy*, 42 (3), 217–231.
- Michałek, J. (2010). Jakość życia rodziny w świetle zjawiska migracji. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (ss. 157–167). Warszawa: Difin.
- Michałek, J., Rostowska, T. (2014). Percepcja relacji rodzinnych a cechy temperamentu u młodzieży z rodzin migracyjnych. *Polskie Forum Psychologiczne*, 19 (1), 71–86.
- Nowak, M., Gawęda, A., Janas-Kozik, M. (2012). Zjawisko eurosieroctwa a kierunki pracy terapeutycznej i leczenia psychiatrycznego – prezentacja przypadku. *Psychiatria Polska*, 46 (2), 295–304.
- Nowakowska, A. (2009). Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny: małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań* (ss. 101–116). Warszawa: Difin.
- Nowicka, M. (2014). Successful earners and failing others: Transnational orientation as biographical resource in the context of labor migration. *International Migration*, 52 (1), 74–86.
- Okólski, M. (2004). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Pabian, K., Stepulak, M. Z. (2011). Strategie radzenia sobie ze stresem u współmałżonków w sytuacji migracji zarobkowej. *Roczniki Nauk o Rodzinie*, 3 (58), 245–276.
- Parrenas, R. S. (2005). *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press.
- Parutis, V. (2014). „Economic Migrants” or „Middling Transnationals”? East European migrants’ experiences of work in the UK. *International Migration*, 52 (1), 36–55.
- Pawlak, A. (2014). Ojciec emigrujący – nieobecny ojciec? Transnarodowe rodzicielstwo w postnowoczesnym świecie, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica*, 51, 79–95.

- Ryan, L., Sales, R., Tilki, M., Siara, B. (2009). Family Strategies and Transnational Migration: Recent Polish Migrants in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (1), 61–77.
- Sas-Tomczyk, M. (2014). Samotne dzieciństwo w rodzinie. W: J. Grotkowska-Leder (red.), *Więzi społeczne. Sieci społeczne. W perspektywie procesów inkluzji i wykluczenia społecznego* (ss. 71–83). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Schier, K. (2010). „Gdy dziecko staje się rodzicem” – odwrócona troska, czyli zjawisko parentyfikacji w rodzinie. W: B. Tryjarska (red.), *Bliskość w rodzinie. Więzi w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości* (ss. 63–80). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Slany, K., Ślusarczyk, M. (2013). Migracje zagraniczne Polaków w świetle NSP 2011. Trendy i charakterystyki socjo-demograficzne, <http://docplayer.pl/5411540-Migracje-zagraniczne-polakow-w-swietle-nsp-2011-trendy-i-charakterystyki-socjo-demograficzne.html>, dostęp: 2.06.2018.
- Słownik pojęć geografii społeczno-ekonomicznej*, http://www.edupedia.pl/map/dictionary/id/46_slownik_pojec_geografii_spolecznoekonomicznej.html, dostęp: 4.07.2018.
- Szczygielska, I. (2013). *Migracje zarobkowe kobiet i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Trusz, S., Kwiecień, M. (2012). *Społeczne piętno eurosieroctwa*. Warszawa: Difin.
- Tuszyńska-Bogucka, W. (2015). Jakość funkcjonowania „związków na odległość” w odbiorze kobiet i mężczyzn. *Społeczeństwo i Rodzina*, 42 (1), 22–36.
- Walczak, B. (2009). Dziecko w sytuacji rozłąki migracyjnej. W: M. Duszczyk, M. Lesińska (red.), *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski* (ss. 149–173). Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego.
- Walczak, B. (2014). *Dziecko, rodzina i szkoła wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*. Warszawa: Pedagogium WSNS.
- Wojewódka, M. (2014). Alienacja rodzicielska (PA) a zespół alienacji rodzicielskiej (PAS). *Psychologia.net.pl*, dostęp: 4.07.2018.
- Ziemska, M. (2001). *Rodzina współczesna*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.